

Felsefi Bağlamda "İyi Biri Olma"nın Bazı Yolları

Nusrettin YILMAZ*

GİRİŞ

İnsan, aktif yapıp-eden bir varlık olarak eylemlerini gerçekleştirmek için kararlar almak zorundadır, onları rastlantılara bırakamaz. Aynı şekilde akış halindeki hayatın çeşitli durumları karşısında insanın bunlarla hesaplaşması ve eylemlerini belli bir önem sırasına göre düzene koyabilmesi için bir değer organına ihtiyacı vardır. Dolayısıyla insan değer duygusuna sahip ve değerleri hisseden bir varlıktır (Mengüşoğlu, 1988, s.97). Bu özelliği yüzünden olmalıdır ki insan, gerçekliğin karşısında salt seyirci olarak dur(a)maz. Seyretmekle yetinmeyen insan, aynı zamanda gerçekliği iyi ya da kötü, güzel ya da çirkin, acı ya da tatlı, doğru ya da yanlış, kutlu ya da bereketsiz vb şekilde değerlendirir (Bocchenski, 2005, s.61). Kişinin başka kişileri, olayları, durumları, kendisini ve genellikle tek tek her bir şeyi değerlendirmesi insanın yapısında vardır, bu onun varolma şartıdır (Kuçuradi, 2003, s.7).

Bununla birlikte değer, kişinin diğer kişilerin davranışları ya da nesnelere üzerine basit bir projeksiyonundan ibaret değildir. Değerlerin, değeri takdir eden süje yönü kadar, o değeri cisimlendiren obje veya gerçekleştiren kişiyle de ilgili yönleri vardır. Mesela bir değer objede nasıl var olduğu, bir objenin değerini nasıl kazandığı ya da bir davranışı iyi kılan şeyin ne olduğu da en az önceki kadar önemlidir. Nitekim bir şiir, şarkı ya da resmin güzelliğinin, bunları takdir eden kişiler olarak bize değil de o eserleri veren kişilere (sanatçılara) ait olacağı açıktır (Brehier, 1965,

s.67-70). Bu noktada değer deyiminin, Yunanca axion, bir şeyin değeri olmak ve logie, bilgi, söylem sözcüklerinin birleşmesinden meydana geldiği (Çankı, 1954, I/278) hatırlanmalıdır.

Bu şekilde ahlak değerlerinin başlı başına bir varlık alanı olduğunu kabul edenlerin yanında, bir toplum tarafından "iyi" kabul edilen şeylerin "iyi" olduğunu savunanlar, toplumun "iyi" bulduğu şey "iyi"dir diyenler de vardır. Aslında ahlakı sadece ahlak duygusuna bağlamak yeterli olmaz. Çünkü duygularımız toplum içinde şekillenmektedir. Öte yandan çağlara, toplumlara göre ahlak değerlerinin değiştiği de bir gerçektir. Hatta kimi zaman toplumun değerli olmayan bazı şeyleri değerli saydığı bile görülmektedir (Akarsu, 1970, s.5; Delius, 1990, s.312; Timuçin, 2005, s.157).

Her dönemde olduğu gibi günümüzde de ahlak değerlerinin zaman ve mekana bağlı olarak dönüşümler göstermesi ve bazılarının tehlike altına girmesi, eskiden olduğu gibi kuşak farkı ile açıklanıp geçiştirilecek bir konu olarak algılanmamaktadır. Çağımızda bir çöküntü yaşadığı kaygısı çoğularınca dile getirilmekte; değişim ya da değişimi kavrayamamanın bunun nedenlerinden biri olduğu ileri sürülmektedir. Bunun en belirgin ve önemli göstergesi ise bireyin yaşamla ilişkisini belirleyen anlayış, yani bireyciliktir. Böyle bir anlayışla birlikte insanlar kendi yaşam tarzları ve inançlarını isteklerine göre seçme hakkına kavuşmuş, üstelik bunları demokratik or-

* Yrd. Doç. Dr. Nusrettin YILMAZ, Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Sınıf Öğretmenliği ABD Öğretim Üyesi.

tamlarla garanti altına almışlardır. Ancak gelinen demokratik noktada insanlar, küçük ve sıradan zevklerin arayışına girmiş, rahatlıkları dışında yaşamdan hiçbir beklentisi kalmayacak kadar kendisine dönmüş ve bireysel yaşamlarına o kadar yoğunlaşmışlardır ki, geniş görüş açılarını yitirmişlerdir (Eren, (1999), s.218-219). Öte yandan özellikle metropolitan kentlerdeki yaşam, toplumun bireysel özgürlüklerine daha fazla sınırlamalar koymayı zorunlu kılmış ve kısıtlamaların sayısı arttıkça, bunların herkese uygulanması zorlaşmıştır (Billigton, (1997), s.309). Bu nedenle, genç insanlar için belli bir ahlak eğitimi her zamankinden daha da gerekli duruma gelmiştir. Görüldüğü kadarıyla, insanlar arasındaki anlaşmazlıkların, gerginlik ve şiddetin artmasına paralel olarak, bireysel ve toplumsal açıdan karşılıklı güven, anlayış, yardım, cesaret, ölçülülük vb değerlere duyulan ihtiyaç da o oranda artmıştır. Tıpkı işitme engelli biriyle konuşulduğunda duyma yetisinin bilincine varılması gibi (Gasset, 1995, s.71), bu kıymetlerin değeri de onları kaybetme tehdidiyle karşılaşıldığında daha fazla takdir edilir hale gelmiştir (Brehier, 1965, s.61).

İyiye kötüden, doğruyu yanlıştan ayırt edebilme bilincinde yaşanan bu düşünüş, değer ve davranışlar arasındaki tutarlık ve dengenin bozulduğunun habercisi ve aynı zamanda moral güven kaybının işareti sayılmalıdır. Bunlar nihayetinde “sorumluluktan kaçma”lara yol açabilecek kaygılardır. Sorumluluktan kaçış ise ahlaki bozulmanın en belirgin göstergesidir (Heinemann, 1990, s.349). Dolayısıyla çoğu zaman dile getirildiği (Timuçin,1988,s.10) gibi günümüz için de ahlaki bilincin yeniden “bilenme”sine ihtiyaç vardır. Ahlaki bilinç, bilginin yanında, duygu ve vicdanın oluşturduğu “iç kontrol” sayesinde davranışları ahlaki değerlere göre düzenleyebilmektir (Seyyar, 2003, s.35). Bu, insanın ahlak yaşamının temelini oluşturan vic-

dan dediğimiz şeydir (Heinemann, 1990, s.347).

Vicdan, Tanrı tarafından doğruluk ve eğriliği ayırt etsin diye insanın içine “ekilmiş” bir akıl yargısı, Tanrısal istencin organı, moral aklın kategorisi, bizim eyleyici ve değer koyucu doğamızın sesi, bir görevi yerine getirememekten doğan acı duygusu, iyi ve kötü üzerine bir bilinç olarak çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Bu bilinç, yapmayı ya da yapmamayı öğütleyerek, uyarak, suçlayarak, yargılayarak, onaylayarak ve kınayarak kendine özgü biçimde yaşam ve eylemlerimize eşlik eder. Yaşamımızın çalkantıları içinde bize yolumuzu bulma olanağı sağlayan bir ahlaksal pusula görevi yapar (Akarsu, 1984 s.176; Heinemann, 1990, s.346-348; Seyyar, 2003, s.438). Unutmamak gerekiyor ki, insan doğa karşısında ne iyi ne de kötüdür, iyiye ve kötüye giden yollar ona açıktır ve her zaman iyiye götüreceği bir kılavuza ihtiyaç duyar (Heinemann, 1990, s.348).

İnsanın sahip olduğu tüm şeyler gibi vicdanı da yetkin değildir. Görevlerimizin ne olduğu konusunda açık ve seçik kararlar veremediğimiz bazı zor durumlarda yanılabilir. Ahlak bakımından sağlıklı toplumlarda vicdanın ahlaksal pusula görevi normal olarak işlevini görse de, hızlı değişimler, kargaşa ve savaş gibi hayatı alt-üst eden bazı durumlarda belirsizlik ve şaşkınlık yaşayabilir. Böyle durumlarda kişisel sorumluluk duygusunu yeniden harekete geçirmek üzere, insana ahlaki görev ve sorumluluğunu anımsatan, benimsenme oranı yüksek ahlaki buyruklardan yararlanılabilir. Mesela, “Aynı durumda başkalarının sana karşı aynı şekilde davranmalarını isteyebilir misin? (Heinemann, 1990, s.348 ve 354) sorusu gerekenin yapılması noktasında bir güdüleme görevi yapabilir.

Vicdani değerlere göre davranışların düzenlenmesi elbette yeni bir şey değildir. Ancak çeşitli çağlarda veya toplumlarda

olduğu gibi bugün de insan-değer çatışmasını aşmak üzere yeni yorumlara ihtiyaç duyulduğu açıktır. Mesela, ahlaki bir öğüt niteliğindeki “alçak gönüllülüğe” dayanarak insanlardan daha fazla ödev kabul etmelerini istemek sıklıkla başvurulmuş bir yoldur. Ancak bunu isteyen ne kadar ahlaki davranıldığı tartışmaya açıktır. Belki de, insanların daha fazla hak elde etmiş oldukları bir toplumda ödevlerini artırmalarını onlardan beklemek daha elverişli bir yoldur. Bu nedenle ahlaki bir eylemi değerli ya da değersiz kılan şey nedir? Ahlaki eylemin iyi ya da kötü şeklinde tanımlanması ne anlama gelmektedir? İyi veya kötü nedir? gibi soruların her zaman için yeniden gözden geçirilmesinde faydalı olacaktır.

1. EN YÜKSEK İYİ PROBLEMİ

Felsefe tarihinin ilk dönemlerinden itibaren etikle ilgili kuramlara bakıldığında ortaklaşa üzerinde durulan temel konulardan birinin de “en yüksek iyi” problemi olduğu görülmektedir (Delius, 1990, s.314). İyi nedir? güzel nedir? doğru nedir? faydalı nedir gibi sorular sormak “değerlendirme” etkinliğini belli açılardan problem haline getirmektedir. (Kuçuradi, 2003, s.7). Bununla birlikte iyi nedir sorusuyla özel olarak ilgilenen bir felsefe alanı, bir ahlak felsefesi vardır (Çüçen, 2001, s.252).

Değerlere “değer biçme” yollarından biri olan ahlak alanında (Kuçuradi, 2003, s.40), iyi ya da kötü nitelendirmeleri bazen dış dünyadaki nesnelere bazen de kişilerin davranışlarını yargulamakta kullanılır. Birincisi olgulara, ikincisi de eylem ve olaylara dönük değerlendirmeler olarak adlandırılabilir (Filiz, 1998, s.116). Buna ilave olarak, çeşitli ahlak öğretilerinin iyiyi tanımlamaları da değişiktir ve ayrıca insanların iyi sözcüğünden anladıkları şeyler de farklı farklıdır. İyi, kimi zaman kendini Tanrı’ya adanmak, kimi zaman doğa ile uyum içinde olmak, kimi zamanda kendi kendine yeterli olmak ve acıdan kaçıp mümkün olabildi-

ğince haz duymaktır. Yine aynı şekilde iyi bazen mutluluk, bazen ödevi yerine getirme ve bazen de doğruluk ve sevgi olarak kendini göstermektedir. Birbirleriyle bağdaşmaz gibi görünen bu “en yüksek iyi” tanımlamalarının hepsi de, ortaklaşa, “en yüksek iyi” olduğuna inanmakta, iyi ve kötünün ne olduğunu bildiklerini savunmaktadır (Akarsu, 1970, s.2-3; Arslan, 1994, s.118; Delius, 1990, s.314-315).

İnsan eylemlerinin iyi-kötü şeklinde ahlaki bir sınıflandırmaya tabi tutan ilk düşünürlerden biri Sokrates (iö.470-399) tir. Ona göre, bilgi en yüksek erdemdir. O der ki, hiç kimse isteyerek kötülük işlemez, eğer kötülük işleniyorsa o ya bilgisizlikten ya da baskı altında olmaktadır. Çünkü kötülük, onu yapan kişiye zarar verir ve hiç kimse kendi kendine isteyerek zarar vermez. Sokrates’le birlikte ahlaklılığın özü “iyi”yi bilmek olarak anlaşılmaya başlamış, artık felsefe herkes için geçerliği olan “iyi”nin yasası üzerine bir düşünce etkinliği haline dönüşmüştür (Gökberk, 1985, s.50; Ferguson, 1989, s.59-60; Arslan, 1994, s.132; Işıқтаç, 2004, s.50)

Klasik çağın ahlak anlayışına özellik katan Platon (iö. 427-347) da “iyi”yi “ideaların ideası”, yani her şeyin iyi olmasını sağlayan şey şeklinde tanımlar. Ona göre, büyük bir kısmı erdemlerden oluşan idealar merdivenin en tepe noktasında iyi bulunur. Bir şeyin iyi olması için ölçülü, dengeli, kendi kendine yeterli ve en son amaç olması gerekir. Akıllı olmak iyidir, doğru bilgilere sahip olmak iyidir, erdemli olmak iyidir, ancak en yüksek iyi “bilgi ve hazın ölçü, güzellik ve doğruluğa göre birleşmiş bir karışımı, bütün bunları içine alan yaşam tarzıdır (Kılıçoğlu, 1988, s. 170; Kuçuradi, 2003, s. 83; Işıқтаç, 2004, s.60-61; Hacıkadıroğlu, 1997, s.270).

Aristoteles (iö. 384-322) de hayatın amacının mutluluk olduğunu düşünmektedir. Ona göre insan eylemlerinin amacı,

iyiye yönelerek onu gerçekleştirmektir. Her varlık türünün veya basamağının kendine özgü “en yüksek iyi”si vardır. İnsan da akıl sahibi bir varlık olduğuna göre davranışları ne kadar makul ise o kadar mutlu olacaktır. Değerli faaliyetlerin iki kaynağı vardır; akıl ve fazilet. Fazilet de akli ve ahlaki olarak iki kısma ayrılır. Akli fazilet eğitim sayesinde, ahlaki fazilet ise adet ve alışkanlıklar yoluyla elde edilir. Faziletli insan, iyi, yararlı ve uygun olanı ister, kötü, zararlı ve uygunsuz olandan da uzak durur (Kaya, 1981, s.211-217; Gökberk, 1985, s.87; Ferguson, 1989, s.69; Işıktaç, 2004, s.75).

Aristoteles’de Platon gibi ruhun değerlerinin gerçek değerler olduğunu kabul eder. Her iki filozofa göre de “en yüksek iyi” mutluluktur ve o ancak toplumsal-siyasal bir düzen içerisinde gerçekleştirilebilir (Arslan, 1994, s.134; Kılıçoğlu, 1988, s. 173)

Etik tarihin özellikle ahlak felsefesinin köşe taşlarından biri olan Kant (1724-1804)’ın ahlak teorisinin temelinde “iyi niyet” vardır ve tek iyi, iyi niyet denilen şeydir. İyiliğin tek belirleyicisi olarak alınan iyi niyet nedir?, İyi niyete, başkalarıyla ilişkilerimizde belli bir biçimde davranmaya karar verdiğimizde güdülerimize ve niyetimize bakarak karar verebiliriz. Buna göre “görev duygusu” ile yapılan eylemler iyi niyetle güdülenmiş eylemler olmayı hak eder. Böylece görev, (“Deon”un görev anlamına geldiği ve deontolojinin buradan türediği hatırlanmalıdır) çatışan bütün duyguların ortasında açık bir hat, güdüler karmaşası karşısında bir tutarlılık verir ve sadece bu duygu ile hareket edenler dürüst kişiler olarak nitelenebilir. Bu noktada görevlerin çatışması ve devamında da bir şeyin görevimiz olduğundan nasıl emin olabileceğimiz sorunu tartışmalara yol açmaktadır. Kant bu sorunu aşmak için, yapmaya niyet ettiğimiz şeyi evrenselleştire-

bilmemiz gerektiğini düşüncesindedir. O, bu düşüncesini, “yalnızca, aynı zamanda evrensel bir yasa olmasını da isteyebileceğin bir ilkeye göre davran” şeklinde ifade eder (Billington, 1997, s.170-176; Kuçuradi, 1998, s.85). Böylece Kant açısından bir eylemin ahlaksal değeri ortaya koyduğu başarıyla, sonucunda değil, o eylemin arkasında yatan düşünce ile anlam kazanmış olmaktadır (Akarsu, 1994, s.42).

“İyi” konusunda İlk Çağdan günümüze kadar uzanan tartışmaların sürekliliğine rağmen Antik dünya ve Ortaçağ düşüncesi ile modern düşünce arasında bazı farklılıklar vardır. Anlaşıldığı kadarıyla, klasik anlayışta “iyi” başlı başına bir değer olarak görülmüş; olgu-değer birlikteliği; metafizik-etik ilişkisi içerisinde ele alınmış ve nihayetinde gerçeklikle özdeş sayılmıştır. Oysa modern filozoflar bunu reddetmiş ve bir şeye iyi dendiğinde, insani çıkarları gerçekliğe yansıtma anlamında veya iyi kavramının sadece özel takdir ve beğeniyi göstermek için kullanıldığını belirtmişlerdir (Cevizci, 2007, s.161). Yine İlk Çağ düşüncesinde etiğin önemli kavramlarından irade özgürlüğü ve sorumluluk duygusu derinliğine işlenmemiş (Hacıcadıroğlu, 1997, s.272) bu kavramlar daha sonraki dönemlerin felsefelerine konu olmuştur. Halbuki ahlaksal yaşamı açıklamaya çalışırken, çeşitli fenomenleri mesela, doğruluğu-yanlışlığı, vicdanı, değer verme veya vermeme duygusunu, pişmanlığı, önyargıları, suçluluğu, eğilimleri bir an için anlamdan yoksun şeyler olarak görmek mümkündür. Çünkü bütün bu fenomenlerin temelinde irade (istenç) özgürlüğü yatmaktadır. Dolayısıyla ahlaki eylemlerin her şeyden önce eylemde bulunan kişinin özgür kararına bağlı olduğu kabul edilmelidir (Delius, 1990, s. 317). Gerçekten de insan ancak özgür ise bir seçim yapabilir ve böylece sorumlu tutulması imkanı doğar. O halde “en yüksek iyi” nedir? tartışılırken öncelikle neyi seçmeliyim? sorusunun cevabı araştırılmalıdır.

Neyi seçmeliyim sorusu en yüksek iyi nedir sorusu ile birlikte, nasıl bir insan olmalıyım ve ne yapmalıyım sorularını da içinde barındıran temel bir sorudur. Bu sorular, ahlaki eylemde bulunmanın yollarını açarlar, uygulamada birinin ötekine ağır bastığı durumlara göre de, karşımıza çeşitli açılardan etik tiplerini çıkarır ve iyi olanı ortaya koymaya çalışırlar (Heinemann, 1990, s.340-341).

Birincisi yani, en yüksek iyi nedir sorusunu içinde barındıran neyi seçmeliyim sorusu bazen “**hedonizm**”, (**haz veren şey iyidir**, Akarsu 1984, s.84; Ülken, 1981, s.219; Cevizci, 1999, s.401; Çüçen, 2001, s.269) bazen de “**utilitarizm**” (yararlı olan iyidir, Akarsu, 1984, s.194; Ülken, 1981, s.219; Güriz, 1963, s.36; Cevizci, 1999, s.917; Çüçen, 2001, s.269-270) olarak karşımıza çıkar.

İkincisi yani, nasıl bir insan olmalıyım, hangi yaşam biçimini seçmeliyim sorusundan kalkılmışsa, bu da kimi zaman özgürlük ve bireyselliği temele alan, insan ne ise o değildir, ne olmuşa odur felsefesini savunan bir “varoluş etiği” bir “egzistansiyalizm”e götürür (Jaspers, 2007, s.110; Akarsu, 1984, s.189; Cevizci, 1999, s.889; Marinoff, s.48-49) bazen de bir yetkinlik ve kendini gerçekleştirme etiği, bir “**eudaimonizm**”, **mutluluk (insan eylemlerinin son amacı mutluluktur Akarsu, 1970, s.13; Cevizci, 1999, s.612) etiği** olarak kendini gösterir.

Üçüncüsü yani, neyi istemeliyim? ya da neyi yapmalıyım sorusundan yola çıkmışsa (Kant, 1724-1804) bu da bir gereklilik, ödev etiği (saf iyi niyet iyi davranışın temelidir, eylem, gerisindeki niyete göre değer kazanır) şeklinde karşımıza çıkar. Ödev ahlakını savunan Kant’a göre, insan değerlerin kaynağı ve aynı zamanda en yüksek değerdir. O ancak kendi kanununu kendisi koyabilirse özgür, dolayısıyla ahlaki bir kişi olur. Onun ahlak öğretisinin-

deki temel ilke “genel bir yasa olmasını isteyebileceğin bir ilkeye göre davran” (Gökberk, 1985, s.408; Akarsu, 1970, s.11; Arslan, 1994, s.150; Ülken, 1981, s.221; Cevizci, 2007, s.176-177) şeklindedir. Öyle ya, herkesin bize yalan söylediği bir dünyada yaşamak istemiyorsak biz de yalan söylememeliyiz.

Diğer taraftan bu üç sorudan her birinin, kendi içinde diğer iki soruya yanıt vermeye çalıştığı da gözlenmektedir. Bununla birlikte her insan kendini daha çok hangisine yakın hissediyorsa kendine göre bir etik seçme olanağı da var demektir. Teorik açıdan bu bir sorun oluşturmaya da, pratikte hangisi veya hangilerinin daha geçerli olacağına karar vermek için bazı belirleyicilerin avantaj sağlayacağı açıktır. Bu noktada felsefi antropolojinin de bazı katkıları olabileceği düşünülmektedir (Heinemann, 1990, s.341).

Şöyle ki, felsefi antropolojinin odağındaki insan nedir sorusu aynı zamanda metafiziğin de sorusudur. İnsan bir evren içinde yaşadığından, “insanın kosmosdaki yeri” ya da “insan varoluşunun anlamı” gibi metafizik sorular, etik sorularla doğrudan veya dolaylı olarak birbirlerine bağlanırlar. Öbür yandan, gerçekliğin özünde madde veya tin olduğunu ileri süren metafizik savlar, olgusal olmaktan çok “değersel” varsayımlar içermektedir. Bu bağlam, özellikle de İlk Çağ, Orta Çağ ve Yeni Çağ karakterize eden metafizik varsayımlar aynı zamanda bu çağların etik; iyi-kötü kavramlarının konumlarını da belirlemiş olurlar (Heinemann, 1990, s.341-342).

2. İYİNİN TEMELLENDİRİLMESİ

Çevremizde bulunan nesnelere ve gerçekleşen olayların çeşitli şekillerde nitelendirilmelerini mümkün kılan “değersel” yanları vardır (Arslan, 1994, s.108). Neredeyse bütün etiklerce doğal varsayıldığı gibi, insan ilkesel olarak ahlaka yetenekli bir varlıktır (Werner, 2008, s.143). Dolayısıyla-

sıyla hemen her insan kendine nispetle bir takım “değerlendirme”lerde bulunmaktan kendini alamaz.

Aslında değerlerin arasında birbiriyle bağlantılı bir “sıralanma düzeni” vardır ve “tercih etme” sırasında bunu açıkça fark etmek olasıdır (Akarsu, 1998, s.109). Dolayısıyla, değerlerin bu hiyerarşik dizilişini ve bazen de aralarındaki göreliliği ifade etmek üzere genellikle, yüklemeleri iyi-kötü, güzel-çirkin, doğru-yanlış, faydalı-zararlı, günah-sevap vb olumlu ya da olumsuz sıfatlar olan değer yargıları kurularak genişik açılardan değer biçilebilmektedir. Değerlendirme böyle anlaşıldığında “iyi” ile “kötü” realiteye iki ayrı açıdan değer biçmeye yarayan göreliliği birer nitelendirme sıfatı olmaktadır (Kuçuradi, 2003, s.26 ve78).

İyi nedir sorusuna, insan nedir sorusundan bağımsız olarak yeterli düzeyde cevap vermek zordur. Çünkü kişi olarak var olmamızın temelinde değer anlayışımız, bunun temelinde ise insan anlayışımız bulunmaktadır (Kuçuradi, 2003, s.5) . Bir yandan toplumda egemen ya da geçerli olan “insan anlayış(ları)” kişinin kendi hakkındaki görüşünü etkilerken öbür yandan da kişinin kendisine ilişkin düşüncesi, diğer alanlardaki görüş ve yaklaşımlarına temel oluşturmaktadır. Bir bakıma insan, kendine attığı değere göre insanları, çevresini ve içinde bulunduğu durumları (çoğu kez değer biçerek) değerlendirmektedir. Aslında bir şeyi doğru değerlendirmek için, onun yapı özelliği olan değerini görmek, yani onu anlamak ve kendi alanındaki yerini bulmak gerekmektedir (Kuçuradi, 2003, s.30).

A. KOSMİK AÇIDAN İYİ

İnsan bir kez içinde yaşadığı evrenin bir “kosmos” olduğuna inandıktan sonra, onun için “iyi” yaşam kosmik düzenle uyum içinde yaşamak anlamına gelir. İnsan bir mikrokosmosdur. O, “makrokos-

mos” yani büyük evrenin hem öğelerini hem de formlarını içinde barındıran küçük evrendir. Böyle olunca, “varlık” ve “değer” birbirleriyle bağlantılı dolayısıyla da evrenin düzeni aynı zamanda varlığın da düzeni haline gelir. Buna göre, doğa yasası potansiyel olarak ahlak yasası olmaktadır (Heinemann, 1990, s.342; Ülken, 1963, II/199). Herakleitos (iö.535-475) mutluluğun dünya düzenine uymakta olduğunu söyler (Hacıkadıroğlu, 1997, s.268). Demokritos (iö.460-370)un ahlak öğretisi de doğa felsefesine dayanır (Gökberk, 1985, s.40). Ona göre mutluluk eudaimonia, euthymia (ruhun en iyi durumda olması), ataraxia (haz ve elemin üstüne yükselme, sarsılmazlık, ruh dinginliği)dir ve bunu sadece doğruluk sağlar. Bu nedenle doğru düşünüp, doğru konuşup ve doğru eylemde bulunmak gerekir (Akarsu, 1970, s.18-21; Ülken, 1981, s.205). Sofistler, “doğadan olan” ve “insanın koymuş olduğu” şeklinde bir ayırım yapmışlar, ahlak kuralları, toplum ve devlet düzeni gibi olguları da bu açıdan değerlendirmişlerdir. Onlara göre de insanların gerçek bağlanacakları kanunlar doğa tarafından konulmuş kanunlardır (Akarsu, 1970, s.24; Gökberk, 1985, s.45). Epikurosçuluk öğretisinde de bilgi ve metafizik sorunlar adeta ahlak felsefesine “giriş” niteliği taşırlar (Gökberk, 1979, s.17). Stoa felsefesinin de baş konusu ahlaktır. Ahlakın temel ilkesi ise doğa yasalarına uymaktır (Gökberk, 1979, s.19-20; Heinemann, 1990, s.342; Timuçin, 2005, s.168).

B. DİNSEL AÇIDAN İYİ

Yahudi-Hristiyan-Müslüman tek tanrılı din geleneği, evreni kendi iradesiyle yoktan var etmiş doğa-üstü bir varlık, yani Tanrı anlayışına dayanır. Bu varlık insanı da yaratmış ve onun için bazı ahlaki davranış kuralları koymuştur. Bu şekilde evren ve insanın yaratıcısı olarak Tanrı’yı merkeze alan Orta Çağ insanından yola çıkıldığında, etiğin dinsel temeller üzerine

kurulduğu belirlenebilir. Buna göre “iyi”, Tanrı’nın kutsal istenci ile uyum içinde olan, buna karşılık “kötü” ise bu istence aykırı olandır. Daha kısa bir ifadeyle, Tanrının emrettiği iyi, yasakladığı kötüdür. Öte yandan emredilen şey, haddizatında ve gerçekten iyi ve güzel olduğu için mi emredilmiştir, yoksa yapılması emredildiği için mi iyi ve güzel olmuştur? Ya da yasaklanan şey, gerçekten kötü olduğu için mi yasaklanmış, yoksa yasaklandığı için mi kötü olmuştur? şeklindeki tartışmalarda farklı yaklaşımlarla çeşitli dinler tarafından cevaplandırılmaya çalışılmaktadır. Bununla birlikte burada her üç dinin aralarındaki birtakım ayrılıklara rağmen, “iyi”nin kaynağını Tanrı’ya bağlama konusunda görüş birliği içinde oldukları görülmektedir (Arslan, 1994, s.141; Taftazani,1982, s.204-209); Heinemann, 1990, s.343; Warburton, 2000, s.46). Tanrının istenci kimi zaman buyruklarında, kimi zaman da bir kişilik içinde ortaya konulmaktadır. Birincisi gereklilik ahlakı “öldürmemen gerekir”, ikincisi ise bir varoluş etiği “İsa sizin içinizde yaşıyor” biçimindedir. Bu dinsel temellendirmenin halk ahlakında önemli rolü olmuştur. Özellikle Tanrı cisimsiz bir varlık mesela bir ışık (ki, ışık ilk düşüncelerden beri kutsallığın ve iç aydınlanmanın simgesidir) olarak kavrandı mı, artık Tanrısal ışık ile uyum içinde yaşayan herkes “iyi” olur; kişi kendi ruhuyla bütün karanlıkları kavrar ve onun ruhu Tanrısal ışıkla aydınlanır, öyle ki Tanrı ile özdeşleşir. Böylece bu aydınlanma bir açıdan bir bilgi edinme yolu diğer açıdan da ahlaksal bir varoluştur. İnan Zerdüşlüğünde, Neo-Platonizm (Yeni-Platonculuk) felsefesinde, özellikle Plotinos’un düşüncelerinde bu mistik temellendirmenin en iyi örneklerini görmek mümkündür. Aynı şekilde, İslam dünyasında Maktul Şahabeddin Sühreverdî (1115-1191)’nin önderliğini yaptığı İşrakilik (Işıkcılık) de bireysel aydınlanma-

ya dayanan bir felsefi öğretilerdir ve orada da ışık iyiliği simgelemektedir (Heinemann, 1990, s.343; Şahin-Cihan, 1999, s.125-126; Sühreverdî, 1986, s.III).

C. ANTROPOLOJİK AÇIDAN İYİ

“İyi”nin temellendirilmesinde, Tanrı ya da evren değil de insan merkezi kalkış noktası olarak alındığında felsefi antropoloji karşımıza çıkar. Antropolojik temellendirme, doğal ya da doğal olmayan şekilde iki formda olabilir. Birinci durumda insanın ne olduğundan yola çıkılır ve ondan, uğruna çaba harcamaya değer bir “iyi”ye ulaşmak için gayret etmesi beklenir. İkincisin de, ahlak yasasını dıştan belirleyen Tanrı ya da doğa gibi faktörler değil, bizzat bir akıl varlığı olarak otonom insana ait bir yasa olacağı vurgulanır. Burada iyi ya da kötüyü ancak insanın kendi kendisine koyacağı ahlak yasası belirlemektedir. Birinci temellendirmede yani insanın ne olduğu sorusunda “en yüksek iyi”ye yönelmek esas iken ikincisinde, yani özgür bir varlık olarak insanın kendi kendisine yasa koyabileceği durumda bu bir “ödev”i yerine getirmek anlamına gelir. Böylece Yeni Çağa egemen olan ve en önemli temsilciliğini Kant’ın yaptığı etik anlayışı ortaya çıkar. Her iki durumda da antropolojik temellendirme tarzı, dıştan konulmuş hiçbir düzeni öngörmediğinden çeşitli çözüm olanaklarına açık bir görüş olarak dikkat çekmektedir (Heinemann, 1990, s.343-345).

3- İYİ BİRİ OLMANIN BAZI YOLLARI

Her alanda olduğu gibi ahlakta da belli amaçlara farklı yollarla gidilebilir. Burada, çeşitli ve çok sayıdaki teorinin doyurucu bir şekilde ele alınması mümkün olmadığından, neyin iyi olduğuna karar verebilmek bağlamında, birbirlerine rakip konumdaki iki teori üzerinde durulacaktır. Bunlardan ilki deontolojik diğeri de teleolojik ahlakıdır.

A. DEONTOLOJİK AHLAK

Deontoloji, Yunanca'daki görev, lazım gelen şey anlamına işaret eden *deon* kelimesinden türetilmiştir. *Eski tabirle ilmi vezaif yani, insana, belli, güzel bir görevi ifa edebilmesi için nasıl hareket etmesi lazım geleceğini bir dereceye kadar öğreten bilgi demektir* (Çankı, 1954, I/559; Hançerlioğlu, 1978, V/8; Marinoff, 2007, s.39). İlk defa İngiliz düşünürü *Jeremy Bentham* (1748-1832) tarafından "vazifeler bilgisi" anlamında ortaya atılan bu kavram, herhangi bir meslekten olan kişilerin birbirleri ve başkaları ile olan ilişkilerinde izlemeleri gereken ahlak ilkeleri ve yerine getirmek zorunda oldukları ödevleri dile getirmek için kullanılmaktadır (Hançerlioğlu, 1978, V/8).

Bir mesleği uygularken uyulması gereken ahlaki değer ve etik kuralları inceleyen bu bilgi dalının en önemli araştırma alanlarından biri de, hekimin hastalarına, meslektaşlarına karşı davranışlarını, ödev ve sorumluluklarını ele alan tıbbi deontolojidir. Hatta deontoloji denilince genellikle bundan tıbbi deontoloji anlaşılmaktadır (Çankı, 1954, I/560; Hançerlioğlu, 1978, V/8; Cevizci, 1999, s.215).

Bir ahlak dalı olarak deontoloji, insanın akıllı ve sorumlu bir varlık olarak yerine getirmek durumunda olduğu bir takım ödevleri bulunduğu düşüncesinden hareketle, ahlakın temeline ödevi yerleştirir. Dolayısıyla deontolojik etikte, ahlaki eylemin sonucu değil, temelindeki niyet, ilke ve gerçekleştirdiği ödev çok daha belirleyicidir (Cevizci, 2007, s.149-150; Warburton, 2000, s.44). Böylece, iyi nedir? ya da ne yapmalıyız? sorularına cevap verebilecek bir mekanizma geliştirmiş olan deontoloji, "iyi biri olma" bağlamında da tavırları düzenleyici bir ilke olarak karşımıza çıkar.

Başka bir deyişle pratikte deontoloji, belirli bir ahlak kuralları kitabına uymayı

öngörür. Kurallar "iyi" olarak tanımlandığından onları uygulamak da "doğrudur". İnsanların çoğu bu kurallara uyarsa toplumda adalet olur (Marinoff, 2007, s.39). Dinsel bağlamda bu tür kitaplar, Yahudiler, Müslümanlar ve Budistler için geçerlidir. Dünyevi bağlamda ise bazı filozoflar Kant (1724-1804)'ın 'kategorik imperatif' (koşulsuz kesin buyruk) olarak bilinen kurallarını uygular ki burada da, "nasıl mutlu olabilirim"den çok, benden istenilen ve beklenen nedir sorusu temele alınarak, sadece ödev duygusuna bağlı olarak gerçekleştirilen eylemler ahlaki eylem olarak değerlendirilir (Warburton, 2000, s.47).

Yukarıda sözü edilen bütün bu kural kitapları hırsızlığı yasaklar. Yahudiliğin On Emrinden biri "hırsızlık yapmayacaksınız" der (Tevrat, Çıkış, 20/15). Budizmde, her Budistin uymak zorunda olduğu temel ahlak prensiplerinden biri başkalarına ait olan şeyi çalmamaktır (Schimmel, 1955, s 94; Tümer, s.357). Kur'an'da, hırsızlığı ceza verilmesi gereken eylemler arasında sayar (Kur'an, 5/38). Kant sadece herkesin her zaman yapmasını isteyeceğimiz şeyleri yapmamızı söyler. Öyle ya, herkesin hırsızlıkla geçindiği bir dünya istemediğimize göre kendimiz de çalmamalıyız.

Yine de, tüm ahlaki sistemler gibi deontolojinin de kendine özgü güçlü ve zayıf tarafları vardır. En güçlü tarafı ahlaki kuralları net bir biçimde ortaya koymasındır. İnsanların neyin doğru ya da yanlış olduğu konusunda şüpheye düştükleri zamanlar için başvurulacak bir kurallar kitabına sahiptir. En zayıf noktası ise kurallar haricinde meydana gelen istisnalara cevap verememesi (Marinoff, 2007, s.39) ve kurallara göre davranma sırasındaki "niyet" in bilinçaltı oyunlarına ne kadar maruz kaldığının bilinmemesidir. Örneğin çoğu deontolojist görüşe göre "çalmayın" ya da "öldürmeyin" cümlesi bir kural barındırıyor olmakla birlikte, bu kuralların çok

sayıda olası istisnalarının var olduğu da kabul edilmektedir. Mesela, savaşta adam öldürmenin bazen caiz olduğuna inananlar ile “insanları öldürmemelisin” emrinin mutlak ve koşulsuz olduğuna inananlar arasındaki farklılıkların nasıl giderileceği bir problemdir. Ya da daha genel anlamda, Tanrı emrettiği veya takdir ettiği bir eylemi o ahlaken iyi olduğu için mi emreder? Yoksa Tanrı'nın onu emretmesi veya takdir etmesi mi o eylemi ahlaken iyi bir eylem kılar? şeklindeki ikilem içerisinde nasıl çıkılacaktır? (Marinoff, 2007, s.39; Warburton, 2000, s.46) Öte yandan, “niyet”i belirlemenin zorluğu nedeniyle, erdemli davranışlarla, erdemli gibi görünen davranışların ayrıştırılması da yine bir problem oluşturur.

Kant etiğinin de büyük bir bölümü özellikle de -başkalarının çıkarlarına saygı gösterme düşüncesi- açıklıkla anlaşılabilir olmakla birlikte, bazı makul olmayan yönleri vardır. Mesela, delinin biri silah elinde arkadaşımın nerede olduğunu sorduğunda onu korumak adına yalan söylemek bile ahlaksız bir eylem sayılır. Yine mesela, zor durumda, ihtiyaç içindeki birine merhamet hisleri beslemek, bazı bakış açılarına göre övgüye layık olsa bile, Kant açısından bunun ahlaklılıkla hiçbir ilişkisi yoktur. Son olarak da, niyete göre yargılamayı esas alan bu teori, eylemin sonuçlarını hiç hesaba katmadığı için, iyi niyetli ancak bilgisiz bazı budalaların ölüme sebebiyet veren eylemlerine kılıf olabilir. Mesela, çocuğunuz saçlarını mikrodalga fırında kurutmaya çalışan bir bebek bakıcısı için hislerinizi düşünün (Warburton, 2000, s.52-53).

B. TELEOLOJİK AHLAK

Teleoloji (bir başka ismiyle erekbilim) Yunanca'da ‘amaç’ ya da ‘sonuç’ anlamına gelen *telos'tan gelir. Sözcüğün bütün anlamlarında gayeliğin incelenmesi dile getirilmektedir. Evreni ereklerle araçlar arasında bir ilişkiler dizgesi olarak gören*

bu öğretisi, doğa, insan ve toplumun ereklerle belirlenerek yönetildiğini savunur (Çankı, 1954, III/307; Hançerlioğlu, 1978, II/66; Marinoff, 2007, s.40). Ahlak alanında teleoloji, insan yaşamındaki tek ölçütün ödev ve ahlak yasasından çok değer ve iyilik olduğunu iddia eden yaklaşımı tanımlar (Cevizci, 1999, s.836).

Deontolojik etiğin karşısında yer alan teleoloji hiçbir eylemin kendi içinde ya da dışında doğru veya yanlış olmadığını, her eylemin doğruluğunun ya da yanlışlığının doğurduğu sonuçlara bağlı olduğunu ileri sürer. Diğer bir deyişle, eğer iyi sonuç alırsanız ‘doğru’ şeyi yapmışsınızdır. Kötü bir sonuç alırsanız yaptığımız ‘yanlıştır’ (Marinoff, 2007, s.41).

Teleolojinin daha yaygın türlerinden biri eylem amaçlı faydacılıktır. Faydacılık insanın bütün etkinliklerinin en son hedefinin (bir anlamda) mutluluk olduğu kabulüne dayanır. Bir cümle ile özetlemek gerekirse: “En çok sayıda kişiye en büyük iyiliği sağlayacak şekilde davranmak” esastır. Böylece “en yüksek sayıda insanın en büyük mutluluğunu sağlayan şey”, “iyi” olarak tanımlanır (Marinoff, 2007, s.41; Cevizci, 2007, s.149 Warburton, 2000, s.53).

Teleolojinin en güçlü tarafı açık görüşlü oluşudur. Hiçbir davranışı ilk bakışta onaylamaz ya da reddetmez. Yargısını belirtmek için sonucunu bekler. Ama bu aynı zamanda en büyük zayıflıklarındandır: Neredeysen her davranışı, ne kadar çirkin olursa olsun, sonuçlarından dolayı haklı çıkarılabilir. Mesela birinden ödünç para alan bir yararcının, ödünç veren kişinin verdiği parayı unutmaması durumunda, zenginliği arttığı için mutlu olmasına hiçbir şey engel olmaz. Hâlbuki ödünç alınan bir paranın iade edilmesini pek çok insan ahlaki açıdan dürüstlük olarak görmektedir. Yine aynı şekilde mesela, eylem amaçlı faydacılık şüpheli suçluların adil mahkemelerce yargılanması yerine linç edilmesini haklı çı-

karabilir. Sonuçta linç edilen kişi memnun olmasa da linç edenler sonuçtan mutludur. Eğer mutluluk iyi bir şeyse, linç etmek ‘en çok sayıda kişiye en büyük iyiliği sağlama-ya’ bir örnektir ve bu yüzden eylem amaçlı faydacılığı haklı çıkarabilir. Ama eylem amaçlı faydacılığı bu şekilde kullanmak, en küçük azınlık tarafından çekilen en büyük sıkıntıları hesaba katmamak olur. Bu da azınlık haklarının çoğunluk tarafından yok sayılması anlamına gelir. Bir grubun hassasiyetleri bir bireyin haklarını çiğnerse, adaletsizlik uzakta sayılmaz (Marinoff, 2007, s.41; Warburton, 2000, s.56).

Teleolojinin bir zayıf tarafı daha vardır. Sonuçların ‘iyiliğini’ ya da ‘kötülüğünü’, sanki bir terazinin kefelerine koyabili-yormuşuz gibi ölçebildiğimizi varsayar. Aslında kimsenin iyi ve kötüyü değerlendirmek konusunda en ufak bir fikri yoktur. Öyleyse, belirli bir sonucun iyi ya da kötü olduğuna dair evrensel bir uzlaşma olmayacağına göre, eyleme konulan davranışın doğruluğu ya da yanlışlığıyla ilgili de bir uzlaşma olamaz. Burada sadece kendi kendini haklı çıkaran ve en zararlı davranışları bile desteklemek için kötüye kullanılabilcek bir fikir birliğinden bahsedilebilir (Marinoff, 2007, s.41-42). Bu nedenle yarırcılık, belirli bir eylemin kesin sonuçlarını kestirmenin zorluğu nedeniyle olası sonuçlarını dikkate almak durumunda kalır (Warburton, 2000, s.54).

SONUÇ

İnsan, çeşitli eylem ve davranışlarıyla çevresinde ilişki kurduğu bütün canlı türlerini etkileyen bir varlıktır. Bu nedenle o, belli değerlere göre davranmak ve eylemlerinin sorumluluğunu sahiplenmek durumdadır. Yarım bilinçle bunu başarmak mümkün olmadığından, bilinci tamluşturan (bileyen=açan) her çabaya saygı duymak, özellikle, ahlaksal değerlerle hesaplaşmak önemlidir.

Değerler ait oldukları her bir şeye kendi meziyet ve kıymetlerini vererek onları arzulanabilir duruma getirir. Çeşitli ahlak anlayışları kendi görüşlerini herkes adına uygulamaya koymaya çalışan bir dünya görüşü olma çabası güttüklerinden, insanlar üzerinde bir baskı yaratmakta, dolaylı olarak onları iş birliğine zorlamaktadır. Doğal olarak, içselleştirilmeden benimsetilmeye çalışan ahlak değerlerinin (ki ne kadar değer oldukları tartışılır) yerleşmeleri de zorlaşmaktadır.

Buna göre, ahlaksal değerler “özgür insan”ı gerekli kılmaktadır. Çünkü insan özgür değilse ahlak kuralları benimsememiş (içselleşmiş) değil bir şekilde benimsetilmiş olur. O halde insanın özgürlüğü aracılığı ile ahlaksal yaşam zenginleştirilebilir. Bu sayede varlık sahasına çıkan ve çoğalan (içselleşen) değerler, insanın kendisi, başkaları, diğer canlı türleri ve nihayetinde bütün varlıklarla duygudaşlığına olanak tanıdıkları sürece var olmaya da devam ederler. Sonuçta bu tür değerlere de açık olmak, doğal olarak farklılıkları kabul etmek, dolayısıyla evrensel ve geleceğe açık olmak demektir.

Hangi ahlak anlayışından yola çıkılırsa çıkılsın, model olarak ayrımları engelleyen bakış açıları daha tercih edilebilir gözükmektedir. Kanımızca, iki uçlu bir nesneyi yerden kaldırmak için birbirini gereksinen iki kişinin birbirlerinin vazgeçilemezliğini fark etmeleri gibi, aynı türden bir bilince ulaştıracak her ahlak anlayışı, içinde barındırdığı “iyi”ler ve bunlar aracılığıyla doğru eylemleri keşfetme ölçüsünde değerli görülmelidir.

KAYNAKÇA

- Akarsu, B. (1970), Ahlak Öğretileri-I Mutluluk Ahlakı (Eudimionism), İÜEF Yay., İstanbul.
- Akarsu, B. (1994), Çağdaş Felsefe Kant'tan Günümüze Felsefe Akımları, İnkılap Kitabevi., İstanbul.
- Akarsu, B. (1984), Felsefe Terimleri Sözlüğü, Savaş Yay., Ankara.
- Akarsu, B. (1998), Kişi Kavramı ve İnsan Olma Sorunu, İnkılap Kitabevi., İstanbul.
- Arslan, A. (1994), Felsefeye Giriş, Vadi Yay., Ankara.
- Billington, R. (1997), Felsefeyi Yaşamak, (Çev. Yılmaz, A.), Ayrıntı Yay., İstanbul.
- Bochenski, J. M. (2005), Felsefeye Düşünmenin Yolları, (Çev. Kurtuluş, D.), Bilim ve Sanat Yay., Ankara.
- Brehier, E. (1965), İnsan İlimlerinin Bugünkü Konuları, (Çev. Evrim, S.), Anıl Yayınevi, İstanbul.
- Cevizci, A. (1999), Paradigma Felsefe Sözlüğü, Paradigma Yay., İstanbul.
- Cevizci, A. (2007), Felsefeye Giriş, Sentez Yay., Bursa.
- Çankı, M. N. (1954), Büyük Felsefe Lügatı (I-III), Cumhuriyet Mat., İstanbul.
- Çüçen, A. K. (2001), Felsefeye Giriş, Asa Kitabevi, İstanbul.
- Delius, H. (1990), Günümüzde Felsefe Disiplinleri, (Çev., Özlem, D.), Ara Yay., İstanbul.
- Eren, I. (1999), “Çağımızda İnsan Problemlerine Yaklaşımlar”, Felsefelogos, Yıl,2, S.6, Bulut Yay., İstanbul.
- Ferguson, J. (1989), Morals and Values in Ancient Greece, Bristol Classical Press, Bristol
- Filiz, Ş. (1998), Ahlakın Akli ve İnsani Temeli, Çizgi Kitabevi Yay., Konya.
- Gasset, O. Y. J. (1995), Sevgi Üstüne, (Çev., Yurdanur, S.), Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Gökberk, M. (1985), Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Hacıkadiroğlu, V. (1997), İnsan Felsefesi, Umut Mat., İstanbul.
- Hançerlioğlu, O. (1978), Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar-Akımlar (I-VII), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Heinemann, F. (1990), Günümüzde Felsefe Disiplinleri, (Çev., Özlem, D.), Ara Yay., İstanbul.
- Işıқтаç, Y. (2004), Hukuk Felsefesi, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- Jaspers, K. (2007), Felsefe Nedir?, (Çev. Eyüpoğlu, İ. Z.), Say Yay., İstanbul
- Kılıoğlu, İ. (1988), Ahlak-Hukuk İlişkisi, MÜİF Yay., İstanbul.
- Kuçuradi, İ. (2003), İnsan ve Değerleri, Meteksan AŞ., Ankara.
- Marinoff, L. (2007), Felsefe Hayatımızı Nasıl Değiştirir?, (Çev., Erdener, İ.), Pegasus Yay., İstanbul.
- Mengüşoğlu, T. (1988), İnsan Felsefesi, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Seyyar, A. (2003), Ahlak Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü, Beta Basım Dağıtım, İstanbul.
- Schimmel, A. (1955), Dinler Tarihine Giriş, AÜİF, Yay., Güven Mat., Ankara..
- Sühreverdî, Ş. (1986), Nur Heykelleri, (Çev. Saffet, Y.), MEB, İstanbul.
- Şahin, H.-Cihan, A. K. (1999), İslam Felsefesi Tarihi Dersleri, EÜİF Yay., Kayseri.
- Taftazani, S. (1982), Kelam İlimi ve İslam Akaidi (Şerh'ü-l-Akaid), (Haz. Uludağ, S.), Dergah Yay., İstanbul.
- Timuçin, A. (2005), Felsefeye Giriş, Bulut Yayınevi, İstanbul.
- Timuçin, A. (1998), “Ahlak Ahlak Dedikleri”, Felsefelogos, Yıl,2, S.5, Bulut Yayınevi, İstanbul.
- Tümer, G. (1992), “Budizm” mad., TDVİA, C.VI., İstanbul.
- Ülken, H. Z. (1981), Aşk Ahlakı, Ülken., Yay., İstanbul.
- Warburton, N. (2000), Felsefeye Giriş, (Çev. Cevizci., A.), Paradigma Yay., İstanbul
- Werner, S. (2008), Felsefeye İhtiyaç Var mı?, (Çev. Gürsel, A.), İkarus Yay., İstanbul